

ŞƏMKİRİN ERKƏN İSLAM DÖVRÜ ŞİRLİ KERAMİKASINDA ASTRAL NAXIŞLAR

Tarix DOSTIYEV,
Bakı Dövlət Universiteti, dosent,
tarix elmləri doktoru,
dostiye.tarikh@mail.ru

Xülasə. Şəmkirin erkən İslam dövrü şirli keramikasının dekorunda mürəkkəb olmayan həndəsi elementlər: dairələr, üçbucaqlar, çoxküncülər, qövşəkilli fiqurlar, səma cisimlərinin stilizə olunmuş təsviri və s. üstünlük təşkil edir. Müsəlman ornamentlərinin geniş yayılmış elementi kimi astral motivlər – stilizə olunmuş səma cisimlərinin təsvirlərinə, xüsusilə altıguşəli və səkkizguşəli ulduzlara, çərxi-fələyə daha çox rast gəlinir. Bütün bu həndəsi fiqurlar qabların forması ilə ahəngdarlıq təşkil edərək bütövlük və tamlıq təəsüratı yaradır.

AÇAR SÖZLƏR: Şəmkir, şirli keramika, naxışlama, svastika, çərxi-fələk.

Тарих Достиев

АСТРАЛЬНЫЕ ОРНАМЕНТЫ НА КЕРАМИКЕ РАННЕИСЛАМСКОГО ПЕРИОДА ШАМКИРА

Резюме. В декоре глазурованной керамики Шамкира раннеисламского периода, доминируют несложные геометрические элементы: круги, треугольники, многогранники, дугообразные фигуры, стилизованные изображения небесных светил и т.д. Особенно часто встречаются астральные мотивы – стилизованные изображения небесных светил, в особенности шестилучевая и восьмилучевая звезды, колесо фортуны, как широко распространенные элементы мусульманской орнаментики. Все эти геометрические фигуры хорошо сочетаются с формами посуды, создают впечатление целостности и законченности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Шамкир, глазурованная керамика, орнаментация, свастика, колесо фортуны.

Tarikh Dostiev

ASTRAL ORNAMENTS ON CERAMICS OF THE EARLY ISLAMIC PERIOD OF SHAMKIR

Summary. Simple geometric elements: circles, triangles, polyhedrons, arched figures, stylized images of heavenly bodies, are dominated in the decoration of the glazed ceramics of Shamkir of the early Islamic period. Astral motifs are especially common - stylized images of celestial bodies, especially the six-pointed and eight-pointed stars, a wheel of fortune, as widespread elements of Muslim ornamentation. All these geometric figures harmonize with the shapes of the vessels, create an impression of integrity and completeness.

KEY WORDS: Shamkir; glazed ceramics, ornamentation, swastika, wheel of fortune

Giriş. Keramika forma və məzmunun ahəngdar birləşdiyi mədəniyyət fenomenidir. Azərbaycanda qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik dulusçuluq sənəti yüksələn xətlə fasiləsiz inkişaf edərək orta əsrlərdə özünün zirvəsinə çatmışdır. Keramikanın maddi mədəniyyətin bir elementi kimi tarixi hadisələrin və mədəniyyətin kontekstində təhlili göstərir ki, ölkədə baş verən tarixi, mədəni və dini proseslər saxsı məmulatının bədii üslubunda və istehsal metodlarında öz əksini tapmışdır. Saxsı məmulatı minilliklər ərzində vacib məişət avadanlığı olmaqla yanaşı, həm də sosial-mədəni inkişafın indikatoru idi. Keramika məmulatı ənənəvi mədəniyyətin mətn variantlarından biri kimi çıxış edərək xalqın mənəvi inkişafı haqqında informasiya verir, onun dünyaya baxışını, ənənə və inanclarını ifadə edir. Səməvi kitablar əsasında bir çox xalqların təsəvvürlərində torpaq, gil sakral materialdır, hətta insanın özünün torpaqdan, gildən yaradıldığı düşünülür. Qurani-Kərimdə deyilir: **“Və Allah sizi (atanız Adəmi) yerdən (torpaqdan) bir bitki kimi göyərttdi. Sonra sizi yenə ora qaytaracaq və (qiyamət günü dirildib oradan da) çıxardacaqdır”** [1, “Nuh”, 17-18].

İnsanın torpaqdan yaranıb, torpağa dönməsi Tövrat və İncildə də öz əksini tapmışdır. Tövratda bildirilir ki, *“Hər şey torpaqdan yaranmışdır və hər şey torpağa dönəcəkdir”*. İncilə görə də ilk insan gildən yaradılmışdır: *“Allah yer üzündə birinci insan olan Adəmi bir parça gildən yaratmışdır”*. “Adəm” adının hərfi mənası qədim ibrani dilindən tərcümədə “yerin ədəmindən (torpağın üst qatı) yaranmış” deməkdir [2, s.279-280]. İnsanın torpaqdan yaranıb, torpağa dönəcəyi haqqında Həzrət Əlinin kəlamı belədir: *“Biz torpağın övladıyıq və yerin sakinləriyik, torpaqdan yaranmışıq və torpağa qayıdacağıq”* [2, s.280]. Maraqlıdır ki, keramika istehsalı ilə şöhrət tapmış Qubaçı yaxınlığında yerləşən Altı Yalqız kəndinin sakinləri *“Dünyada dirilər çoxdur, yoxsa ölürlər?”* sualına *“Əgər dulusçuları da hesablasaq, dirilər ölürlərdən çoxdur”* cavabını verirlər [3, s.4].

Erkən İslam dövründə (VIII-X əsrlər) dulusçuluqda ənənə və innovasiyanın qarşılıqlı təsiri altında saxsı məmulatının hazırlanma, bişirilmə və bədii işlənmə texnikasında əsaslı dönüş baş verdi, Azərbaycanda İslam bədii keramikasının inkişaf yollarını müəyyənləşdirən əsas prinsiplər təşəkkül tapdı. Dulusçu-rəssamlar məmulatın məişətdə təyinatı üzrə əməli ehtiyacı təmin etməsinə zərər yetirmədən onun üzərini yüksək bədii zövqlə həndəsə, flora və faunadan götürülmüş motiv və elementlərlə bəzəyirdilər. El sənətkarları bir parça gildən bu gün də insanı heyran qoyan bədii sənət şedevrləri yarada bilmişdilər. Həmin sənət əsərlərinin əksəriyyəti məhv olsa da, müəyyən qismi orta əsr şəhər yerlərinin və digər abidələrin mədəni təbəqəsində mühafizə olunaraq dövrümüzdə gəlib çıxmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Şəmkir şəhər yerində arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş bədii keramika məmulatı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı məqalədə həmin zəngin kolleksiyanın yalnız bir hissəsi – VIII-X əsrlərə aid edilən şirli saxsı məmulatının bədii tərtibatı, dulusçu rəssamların müraciət etdikləri naxış motivləri və simvol olaraq daşdıqları ideya-bədii yükü, rəng çalarları və s. araşdırılaraq oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Müzakirə

VIII əsrin sonunda saxsı məmulatın istehsalı texnologiyasında yenilik meydana çıxır – saxsı məmulatının bədii tərtibatında anqob, marqans və şir geniş tətbiq olunur. Şir qurğuşun oksidindən hazırlanırdı. O, saxsının möhkəmliyini, onun su keçirməzliyini artırır, qabın üzərinə parlaqlıq verirdi [4, s.127]. Rəngsiz, şəffaf qurğuşun şirinin tərkibinə digər metal oksidləri qatmaqla müxtəlif rənglər alırdılar. VIII-X əsrlərdə saxsı məmulatı rəngsiz, şəffaf şirlə yanaşı, həm də açıq sarı (dəmir oksidi), yaşıl (mis oksidi) və bənövşəyi (marqans oksidi) rəngli şəffaf şirlə şirlənirdi. Şəffaf, rəngsiz şir altından görünən naxış rəng kontrastlığı və ya ahəngdarlığı ilə canlanırdı [5, s.20]. Şir ilə əsasən açıq formalı süfrə qabları – boşqablar, kasalar, nimçələr, piyalələr, duzqabılar, bəzən isə qapalı formalı qablar – bardaqlar, dolçalar, küpələr, çıraqlar, az hallarda isə qazanlar da şirlənirdi. VIII-X əsrlərdə saxsı üzərinə ağ anqobla naxış çəkərək şəffaf qurğuşun şiri ilə şirləmək geniş tətbiq olunurdu. Saxsı üzərinə ağ anqobla və ya tünd marqansla çəkilmiş naxış şəffaf şir altında aydın fərqlənir. Burada bədii effekt sadə texniki vasitə ilə, yəni saxsının rəngi, anqob, marqans və şir ilə əldə olunurdu. Anqobla və ya marqansla naxışlanmış qabın üzərinə qurğuşun şiri çəkildikdə naxışlar anqob və ya marqansın rəngini, yerlik isə adi saxsının rəngini əks etdirirdi [6, s.32]. Anqob, marqans və mis oksidi ilə (yaşıl rənglə) naxışlanaraq şəffaf qurğuşun şiri

ilə şirlənmiş saxsı qablar da IX-X əsrlər üçün səciyyəvidir.

Erkən şirli saxsı qabların böyük bir qrupunu anqob ilə naxışlanmış, yaşıl şirlə şirlənmiş saxsı məmulatı təşkil edir. Qab bişirildikdən sonra naxışın anqob zolaqları şir altında açıq və parlaq görünür, naxış yerliyi isə tünd yaşıl çalar alırdı.

IX əsrin sonu-X əsrin əvvəllərində şirli saxsı istehsalında yeni naxışçəkmə texnologiyası meydana çıxmışdır. Kasa və boşqabların bütün daxili səthi ağ və ya çəhrayı anqobla örtülərək fırça ilə anqob astar üzrə iki və ya üç rənglə naxışlanırdı. Adətən, naxış konturları marqansla çəkilir, naxış işləmələri isə sarı, bənövşəyi və yaşıl rənglə icra olunurdu. Bundan sonra qab şəffaf, rəngsiz və ya açıq sarı şirlə şirlənirdi.

Erkən İslam dövrü şirli keramikasının bədii tərtibatında həndəsi naxış motivləri: dairə, üçbucaq, romb, kvadrat, qövs, tor, ulduzlar, svastika, çərxi-fələk geniş istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, "...mədəniyyət elementləri kimi ornamentdə hər şeydən öncə cəmiyyətin bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri – dini təsəvvürləri, sosial psixologiyasının və məişətinin özəllikləri, əxlaqi-estetik idealları əks olunub" [7, s.159].

Kasa tipli qablarda ən sadə dekorlardan biri konsentrik dairələrdən ibarət bəzək idi (şəkil I: 1). Müsəlman dulusçu sadə həndəsi naxışlardan olan dairənin rəmzi mənasına biganə deyildi. Dairə ən qədim mədəniyyətlərdən başlayaraq mütləq bərabərlik, uyğunluq, əbədilik, silsiləlik təsəvvürləri ilə bağlı olmuşdur. Dairə gözəllik, xeyirxahlıq, məhəbbət kimi əxlaqi kateqoriyalarla əlaqələndirilir [8, s.8]. Müsəlman dulusçu rəssamın təfəkküründə dairə ilahi və səmavi rəmzdür, o həmçinin günəş və səmavi işığın rəmzidir [9, s.204]. Şəmkirin erkən şirli saxsı qablarında rast gəlinən maraqlı həndəsi naxışlar arasında konsentrik dairələri kəsən, mərkəzdə kəsişən üç xəttin əmələ gətirdiyi altı sektordan ibarət naxışını da qeyd etmək olar (şəkil II: 1). Anqobla naxışlanaraq yaşıl şirlə şirlənmiş boşqabın daxilinə üç dairə, hər bir dairənin içərisində və dairələr arasındakı boşluqlarda Saturn planetinin işarəsinə bənzər, biri digərini kəsən, dördguşəli ulduz yaradan iki ellips çəkilmişdir (şəkil I: 5). Saturn planetinin işarəsinə bənzər, biri digərini kəsən, dördguşəli ulduz yaradan iki ellipsdən ibarət astral naxış anqob naxışlı və açıq sarı şirlə şirlənmiş kiçik tutumlu kasanın, eləcə də başqa bir boşqab tipli qab parçası üzərində də qeyd alınmışdır (şəkil II: 2-3).

Üçbucaqların əmələ gətirdiyi həndəsi və astral naxış elementləri dulusçu rəssamlar tərəfindən çox müraciət olunan motivlərdən idi (şəkil I: 4). İti ucu aşağı çevrilmiş üçbucaq qadın başlanğıcının, iti ucu yuxarı istiqamətlənən üçbucaq isə dağın, həmçinin kişi başlanğıcının rəmzi hesab olunurdu. Bu üçbucaqların vəhdəti bir-birinə əks olan elementlərin, varlıqların birliyinin, tarazlığın rəmzi idi [9, c.204]. Həmin üçbucaqların vəhdətindən yaranan altı guşəli ulduz simvol olaraq Şərqdə qədimdən məşhurdur və erkən sivilizasiyalara bağlanır. K.Klimoviç qeyd edir ki, iki üçbucağın birləşməsindən yaranan altıküncü ulduz – iki qüdrətli qüvvənin daimi böyük qarşıdurmasının qədim simvoludur və dünyanın ideal quruluşunun rəmzidir... [10] Altıguşəli ulduz İudaizmlə əlaqələndirilsə də, Süleyman xətimi, Süleyman möhürü adlandırılrsa da, bir simvol olaraq arxeoloji qazıntılar nəticəsində onun təsviri həkk olunmuş artefaktlar dünyanın bir çox regionundan – Yaxın və Orta Şərqdən, Hindistandan, Avropadan məlumdur. Şumer mədəniyyətində altıguşəli ulduz ilahə İştaranın rəmzi idi. Yəhudilərdə altıguşəli ulduz motivinin istifadəsinə dair arxeoloji dəlil e.ə. VII əsrə aid edilir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan e.ə. VII əsrə aid üzük üzərində altıguşəli ulduz həkk edilmişdir. Yəhudi məzar daşları üzərində altıguşəli ulduzun təsvirinin həkk edilməsinə isə görünür, e.ə. III əsrdən başlanmışdır [11]. Altıguşəli ulduz xristian və müsəlman dünyasında da geniş yayılan rəmzlərdəndir. Müsəlman cəmiyyətində hesab olunur ki, altıguşəli ulduz say mənasında 786 deməkdir. İti ucu aşağı çevrilmiş üçbucaq 7, iti ucu yuxarı istiqamətlənən üçbucaq 8, üçbucaqların tərəfləri isə 6 rəqəmini əks etdirir. Əbcəd sistemi ilə hərflərin oxunuşunda ərəb dilində "Rəhmli, mərhəmətli Allahın adı ilə" alınır [12]. Müsəlman təfəkküründə altıguşəli ulduz qüdrət və müdrikliyin təcəssümü, müqəddəs 6 rəqəminin həndəsi ifadəsidir [13, s.193]. Qurani-Kərimdə deyilir: **"Həqiqətən, Rəbbiniz göyləri və yeri altı gündə xəlq edən, sonra ərəşi (və onun əhatə etdiyi hər şeyi) yaradıb hökmü altına alan, (bir-birini) sürətlə təqib edən gündüzü gecə ilə (gecəni də gündüzlə) örtüb bürüyən, günəşi, ayı və ulduzları əmrinə boyun əymiş halda yaradan Allahdır. Bilin ki, yaratmaq da, əmr etmək də Ona məxsusdur. Aləmlərin Rəbbi olan Allah nə qədər ucadır (nə qədər böyükdür)!"** [1, "Əraf", 54]

Müsəlman təfəkküründə yerdən, maddi aləmdən səmavi aləmə keçidin rəmzi hesab olunan səkkizguşəli ulduz naxışı da [13, s.192] Şəmkir duluşularının müraciət etdikləri astral naxışlardandır. Məsələn, yarımkürəvi gövdəsi, kənarı düz ağız olan boşqabın içərisinə anqob zolaqların yaratdığı səkkizguşəli ulduz, ulduzun daxilində isə düzgün olmayan dairə çəkilmişdir [14, s.120, tablo V, 3]. Digər boşqab parçasının içərisinə anqobla səkkizguşəli ulduz, ulduzun daxilinə, guşələri arasındakı boşluğa dairəcik çəkilmişdir (şəkil I: 2).

Erkən polixrom şirli saxsı qablar üzərində bəzən günəş disklərini əks etdirən elementlərə rast gəlinir (şəkil II, 6-7). Dünyanın əksər xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan xalqının qədim inanclarında Günəş və Aya sitayiş mövcud olmuş, həmin səma cisimləri məhsuldarlıq, rifah və təbiətin dirçəlişinin rəmzi hesab olunmuşlar. İslamın yayılmasından sonra Günəşə sitayiş transformasiya olunaraq bəzi Novruz ayınlarında qalmağa idi [15, s.212-214]. Qurani-Kərimdə deyilir: **“Gecə və gündüz, Günəş və Ay Onun (vəhdaniyyətinə, qüdrət və əzəmətinə dəlalət edən) əlamətlərindəndir. Günəşə və aya səcdə etməyin, onları yaradan Allaha səcdə edin! Əgər Ona ibadət edirsinizsə (heç bir şərikin qoşmadan ibadət edin!)”** [1, “Fussilət”, 37].

Erkən şirli saxsı məmulatının bədii tərtibatında svastika və “çərxi-fələk” ornamentlərinə geniş müraciət olunması diqqəti çəkməyə bilməz. Adətən, “çərxi-fələk” naxışı kasa və ya boşqabın daxilində, əsasən, dibində, kompozisiyanın mərkəzində yerləşərək dekora dinamiklik verir (şəkil I: 3, 6-7, şəkil II, 8). Tədqiqatçılar “çərxi-fələk” naxışının svastikaya yaxın olub, astral ornamentlər sırasında yer aldığını bildirirlər. “Çərxi-fələk” naxışı Azərbaycanla yanaşı, İran və Mərkəzi Asiya keramikasında da geniş yayılmışdır [16, s.110, fig.13; 17, s.58, cə. LIX, 3, LXIV, 4; 18, s.193-195].

Kasa tipli qabın dibində çəkilmiş svastika orijinallığı ilə fərqlənir (14, s.120). Qab tam deyil, fraqment halında tapıldığından kompozisiyanı tam aydınlığı ilə müəyyənləşdirmək olmur. Bununla belə, svastikanın kompozisiyanın mərkəzində yerləşdiyi, ona qabın divarlarına çəkilmiş nəbati naxışın – qıvrılan budaqların birləşdiyini izləmək olur. Naxış anqobla çəkilərək qab yaşıl şirli şirlənmişdir (şəkil I:8).

Svastika müxtəlif regionların qədim və orta əsr mədəniyyətlərində özünə yer almış, məhsuldarlıq, uğur, nur, Günəşin hərəkət və qüvvəsinin simvolu, xoşbəxtlik rəmzi idi. XIX əsrdə fransız şərqşünası, arxeoloqu, buddizmin görkəmli tədqiqatçısı Ejen Bürnuf ilk dəfə sonluqları əyilmiş dördqollu xaç sanskrit adla “Svastika” – “xeyir daşıyan” adlandırmış və bu termin elmi dövriyyədə qəbul olunmuşdu. Qeyd edək ki, Buddizm svastikanı öz rəmzi edərək ona dünyanın əbədi fırlanması mistik mənasını vermişdir. Svastika simvol olaraq hələ e.ə. VII-V minilliklərdə Anadolu və İkiçayarasında mövcud idi. Svastikanın ən bəsit nümunələri e.ə. VII minilliyə aid olmaqla, Anadolunun erkən əkinçi mədəniyyəti abidələrindən məlumdur. Svastika İkiçayarasında mövcud olmuş Samirə mədəniyyətinə mənsub, e.ə. V minilliyə aid edilən saxsı qabların dekoru üçün səciyyəvi astral naxış idi [19, s.39; 20, s.17].

Azərbaycan ərazisində də svastikanın erkən təsviri e.ə. VI-V minilliklərə aid edilir. Qobustan qayaüstü rəsmləri arasında svastika təsvirinə rast gəlinir. Simvol olaraq svastika tunc dövründə, xüsusilə də Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti daşıyıcılarında geniş yayılmışdır və ona keramika üzərində tez-tez rast gəlinir. M.Ə.Hüseynova qeyd edir ki, Azərbaycanın son tunc və erkən dəmir dövrünün arxeoloji abidələrində simvol olaraq həm astral naxışlar, həm də günəş kultu ilə bağlı sitayiş olunan heyvan təsvirləri geniş əksini tapmışdır. Rəmzlər arasında svastika daha geniş yayılmışdır [21, s.83]. Şəmkir rayonu ərazisində yerləşən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid Zəyəmçay nekropolundan aşkarlanan saxsı məmulatının bədii tərtibatında astral ornamentlərin, başlıca olaraq Günəşə sitayişlə bağlı rəmzlərin, işarələrin geniş tətbiq olunduğu müəyyənləşdirilmişdir [22, s.73-74]. Müsəlman dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərində, eləcə də dini və xatirə abidələrində müxtəlif təqdimatda svastika naxış elementinə rast gəlinməsi bu qədim simvolun transformasiya olunaraq İslam dəyərlərinə uyğunlaşdırıldığını, nurun, həyatın mənbəyini əks etdirdiyini düşünməyə əsas verir. İslam anlamında dünyanın vahid nöqtədən yaradılması, svastikanın həmin yaranma prosesini təcəssüm etdirməsi təsəvvürləri mövcuddur. Svastika təbiətin dörd əsas qüvvəsi, dünyanın dörd cəhətinin əksi kimi qəbul olunur. Təsədüf deyil ki, sufi dərvişlərin mərkəzi ox ətrafında rəqs etməsi ilə insanın rəmzi mənada yaranma prosesini özündə ehtiva edir, planetlər və atomlar, qalaktika və elektronlarla vəhdətdə harmoniya təşkil etdiyi düşünülür.

Nəticə

Azərbaycanın, o cümlədən Şəmkinin erkən şirli saxsı məmulatı təkcə üslub orijinallığı və dekorun dəqiqliyi, koloritin təravəti və parlaqlığı ilə deyil, həm də ornamental kompozisiyaların bədii həlli ilə fərqlənir. Ornamental kompozisiyaların tektonikasındakı müxtəliflik, bəzək motivlərinin orijinallığı, rəng çalarlarının uğurlu seçimi dulusçu rəssamların yüksək peşəkarlığını təsdiqləməklə Şəmkir şəhərinin mühüm dulusçuluq mərkəzlərindən biri olduğunu sübuta yetirir. Erkən şirli keramika üzərindəki astral naxışlar dini təsəvvürlərlə, əxlaqi-estetik ideallarla bağlı idi, qədim simvollar transformasiya olunaraq İslamın tələblərinə uyğunlaşdırılmış və hifzedici funksiya daşımıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Bakı: “Azərnəşr”, 1991.
2. Adilov M. Torpaqdan yaranan torpağa dönür // Məqalələr (1982-1994-cü illər). X cild. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, s. 279-280.
3. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq. Bakı: “Elm”, 1989, 72 s.
4. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, 632 s.
5. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, 160 s. +112 ill.
6. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: “Elm”, 1979, 198 s.
7. Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. Москва: “Наука”, 1990, 216 с.
8. Кинёва Л.А. История и теория орнамент: учеб. Пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018, 131с.
9. Даруди А. Особенности декора в мусульманском архитектуре Ирана // Искусствоведение, 2020, том 13, № 6, с. 201-208.
10. Климович К. Во власти символов. Москва-Рязань: “Русская правда”, 2007, 160 с.
11. Sasapost (Египет): от символа в древнеегипетских храмах до флага Израиля // <https://inosmi.ru/20210506/249642252.html>
12. Алхимия суфизма. Ключ к духовности новой эры // <http://nathalievico.ru/ru/smi/alkhimiya-sufizma-klyuch-k-dukhovnosti-novoj-ery>
13. Стародуб Т.Х. Исламский мир. Художественная культура VII—XVII вв. Москва: “Восточная литература”, 2010, 255 с.
14. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin anqob naxışlı yaşıl şirli keramikası // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2015, № 2, s. 117-128.
15. Мамедов А. Культ Солнца в доисламской системе верований Азербайджанского народа // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2017, Cilt: IV, sayı XI / Mayıs, s. 207-216.
16. Wilkinson Ch.K. The Glazed Pottery of Nishapur and Samarkand // The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 1961, November, p.102-115.
17. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII – начало XIII в.) Ташкент: “Фан”, 1979, 165 с.
18. Искендерова А. Дж. Художественная керамика Хорезма в X-XII вв. // «Эпоха Юсуфа Баласагуни: история, литература, материальная культура», Международная научная конференция. Бишкек, 2017, с. 191-202.
19. Массон В.М. Первые цивилизации и всемирная история: Учеб. пособие. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005, 159 с.
20. Боттеро Ж., Эдцарт Д.О., Фалькенштайн А., Веркуттер Ж. Ранние цивилизации Ближнего Востока. История возникновения и развития древнейших государств на земле. Москва: «Центрполиграф», 2016, 478 с.
21. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: “ЭЛМ”, 1989, 128 с.
22. Müseyibli N.Ə., Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolu. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 424 s.